

Beke József

Szólások a Bánk bán nyelvében

„Kitől tanulhatta Katona József e század elején ezt a magyar drámái szólást [=nyelvet], aminőn előtte nem írt soha senki: utána is nagyon kevesen? Honnan kerültek elméjébe ezek a magvas mondások, amiknek mély értelmük van, s amiket mégis mindenki megért: hogy írhatott olyan tiszta magyarsággal... hogy tudott olyan gazdagon színezni azzal a nyelvvel, mely akkor oly szegény volt; s az egyszerű szavak kincseket rejtenek gondolatokban, érzelmekben, igazságokban.”

„Katona Bánk bánjának minden alakja olyan előttem, mint a régi görög szobrászmű, mely tökéletesen van kifaragva és azonfelül élethíven kifestve: márvány, mely él.”

Jókai Mór írta e lelkes szavakat a *Bánk bán* 1899. évi díszkiadásában. Az a Jókai, aki Kecskeméten diákoskodva maga is gyarapította saját szókincsét, művészi kifejezőmódját idevalósi „magvas mondásokkal”.

Nem tudhatjuk, kiktől tanulta Katona nemzeti drámánk valóban bőséges szólásmondásait, hiszen tanulhatta bárkitől, akivel csak beszélt addigi életében, ugyanis ezek egy része a kecskeméti környezet hétköznapi életéből származik. Ilyen például a „föleri ésszel” vagy a „szemmel tart valakit”; de tanulhatta ezeket bármelyik olvasmányából is, amelyet addig forgatott. Például az a mondás, hogy valamilyen igazságtalanság „felér az égbe”, vagyis „égbe kiáltó”, az a Bibliából származik; emezt pedig, hogy valaki „csak a folyó szerint úszik”, egyik német nyelvű olvasmányában találhatta, és azt jelenti, hogy az illető valamilyen ügyben nem egyénileg dönt, hanem a többség véleményéhez igazodik.

1

„Ahány szólás, annyi beszédes tanúja népünk és nyelvünk múltjának, [...] szólásaink valóságos nemzeti múzeum” – írta egykori professzorom, Nyíri Antal, amikor O. Nagy Gábor *Mi fán terem?* című közismert könyvét bemutatta.

Katona József drámája megírásának kétszázadik évfordulóján ezt a sajátos múzeumot szeretném gazdagítani egy árnyalattal azáltal, hogy sorra veszem a *Bánk bán* szövegében bőségesen fel-feltűnő összes szólásszerű kifejezést. Egyrészt azért teszem, mert szerves és fontos részei ezek Katona érzékletes, különösen hatásos stílusának, másrészt azért, mert értékes darabjait eddig teljességükben még nem publikálták, bár

a legtöbb olyan írás, amely a dráma egyéni, igen sajátos nyelvezetével foglalkozott, mindig nagy elismeréssel emelt ki néhányat közülük.

2

A szólások olyan állandósult szókapcsolatok, amelyekben a szavak egyenkénti és elsődleges jelentésén túl megjelenik valamilyen többletjelentés, így tehát bennük az egyes szavak már nem külön-külön, hanem együttesen, és nem eredeti értelmükben, hanem új, sajátos jelentésben vannak jelen. Amikor azt tapasztaljuk, hogy valakinek az igyekezete vagy cselekedete sikertelen maradt, esetleg a várthoz képest éppen ellenkező eredményt hozott, erre azt mondjuk: *bakot lőtt*. Ha egy idegen anyanyelvű kikeresi a magyar szótárban ezt a két szót, akkor egy hím állatot: *bak* és egy cselekvést: *lő* talál. Nyelvünkben viszont ez a két szó együtt, szókapcsolatban, szólásként már új, más jelentést hordoz: aki tud magyarul, az megérti, hogy az illető sikertelenségéről, melléfogásáról van szó, nincs semmiféle vadászat, sem vadállat, sem valóságos lövés.

Rendszerint sajátos, egyedi, többé-kevésbé bizalmas, és semmiképpen sem hivatalos hangulatot hordoznak a szólásszerűségek, sőt csak bizonyos fogalomkörben érvényesek. Kétségtelen, hogy egy bírósági ügyiratban aligha lenne helyénvaló valakinek a tévedését a *bakot lő* kifejezéssel meghatározni. Sőt ez a kifejezés egyáltalán nem illik mindenféle tévedés kifejezésére: sem akkor, ha egy pénztáros téved a számolásban, sem akkor, ha egy autós téved a közlekedési tábla felismerésében, ez a *bakot lő* nem használható. Ebben a szólásban – talán a gyökerében lévő vadászati esemény alapján – benne van az is, hogy az elkövető sikertelen cselekedete nem véletlen, hanem tudatos indítékú volt, csak éppen nem az eredeti szándék szerint valósult meg, s mondhatjuk egy másik, szintén a vadászattal összefüggő szólással: *rosszul sült el*. Néha érződhet a kifejezésben a megszólaló némi kárörvendő érzelme is. (Egyébként ez a szólás is német eredetű, erről O. Nagy Gábor említett könyvében olvashatunk.)

A szólásokat gyakran a nyelv virágainak, ékességeinek nevezik. Stilisztikai jelentőségük abban áll, hogy képszerűségük révén hozzájárulnak az előadásmód élénkítéséhez, hiszen a kifejezendő gondolatot szemléletesen jelenítik meg. Használatuk kitűnően bizonyítja az illető beszélő vagy író nyelvi készségének bőségét, gondolatvilágának tágasságát, kifejezőképességének magas szintjét, hiszen a legegyszerűbb, leghétköznapiabb kifejezőmód (pl. „tévedett”) helyett valami olyat mond, aminek felfogásához, megértéséhez társítani kell egy elképzelt eseményt, helyzetet („bakot lőtt”), ugyanakkor persze tudni kell ennek lecsupaszított jelentését is: a sikertelenséget, a melléfogást.

A különböző szólásféleségek alkalmazása természetesen jellemző lehet egy-egy megszólaló személy egyéni kifejezőmódjára is, és leginkább élnek is vele mind a hétköznapi, mind az irodalmi élet kiemelkedő szereplői. A szólások használata által válhat egy beszélő vagy irodalmi alkotó stílusa elevenebbé, kifejezőbbé, szemléletesebbé.

3

Külön hangsúlyozni kényszerülök itt azt, hogy írásom e részében a Katona József által megírt formában, tehát a *Bánk bán* eredeti szövegét pontosan követve (néhol a régies helyesírást a jelenlegihez igazítva) idézem a szólásszerűségeket, ugyanis Katona drámájának néhány átfírt szövegével is találkozhat az olvasó és a néző, ezek-

ből pedig gyakran hiányzik egy-egy olyan kifejezés, amely itt szóba kerül. Világos, hogy az átírások az eredeti szöveg megváltoztatásakor azt a célt igyekeznek szolgálni, hogy közelebb hozzák Katona művét a mai olvasóhoz, nézőhöz. Ugyanakkor azonban igazán sajnálatos az, hogy az átírók néhol teljesen kihagyják, mással helyettesítik vagy a mai, hétköznapi nyelvre leegyszerűsítik a szólásokat, mintha az eredeti megfogalmazás ma már érthetetlen lenne, így aztán Katonának – Arany és Jókai által is joggal megcsodált – művészi drámaszövege helyett annak hétköznapiabb, egyszerűbb változatát adják.

Lehet, hogy tévedek, de nem akarom elhinni, hogy érthetetlen a dráma adott szituációjában az, amit Biberách egyedül maradván, tehát önmagának mond: „Más oldalra a palásttal”, ezért le kell fordítani így: „fordíts köpönyeget”, sőt attól félek, aki az előbbi nem érti, az az utóbbi sem, annak bizony előlről kellene elmagyarázni, hogy a drámában mi is történt eddig. Ugyanez a gondom a következő példában is: „Még innét az ördög ássa azt ki, hogy szeret” helyett átírva: „Ebből csak az ördög tudná levezetni azt, hogy szeret.” Meg ebben is: „most eszem fel kell tekerni” helyett átírva: „most tényleg fel kell pörgetni az eszemet”.

Izidórának az a kijelentése, hogy egy beszélgetés során Ottó Gertrudis „kegyelméből csaknem kijött” (3. felvonás 86. sor), ez sem Illyés Gyula, sem Nádasdy Ádám átírásában nem marad meg, pedig a dráma adott pontján teljesen érthető, hogy Ottó ekkor elvesztette néniének, a királynőnek jóindulatú védelmét. Sem a „kegyelem” értelme, sem a „kijön”-nek ez a kétségtelenül átvitt értelme nem lenne érthető? (Persze annak, aki a dráma eddigi menetét legalább nagyjából megértette!) Ugyanígy kérdéses, hogy a „hibáztam” szó értelmét valaki magyarul tudó ember nem tudná, ezért az eredeti „Itt is talán hibáztam még?” (4:522) helyett szükséges lenne ez: „Ebben is helytelenül jártam el talán?” A túlmagyarázó átfogalmazások rendszerint bőbeszédűbbek is, mint Katonának a drámához igazán illő tömör kifejezései.

Katona e művében a képszerű láttatás érdekes és ugyanakkor jellemző bizonyítékát láthatjuk akkor, amikor Bánk a király előtt így indokolja meg Gertrudis halálának szükségességét, szembeállítva ezt az ország polgárháborúba vesző pusztulásának lehetőségével:

*„...el kellett neki
akár miképp’ is esni, hogy Hazánk
ne essen el polgári háborúban.”*

Itt a művészi ábrázolás kulcsa az „elesik” ige több jelentésrétegű használata. Igaz, hogy az óvodában meg a hétköznapi életben ez annyit jelent, hogy ‘valaki leesik a földre, elterül a talajon’. Ámde az idézett drámai szövegben ez a szó nem is egy, hanem kétféle átvitt értelemben szerepel: az egyik esetben a királynőre értendő így: ‘meghal’, a másik esetben a hazára vonatkozik ilyen értelemben: ‘tovább nem áll fenn; elpusztul’. Ennek a két átvitt jelentésnek a felfogása az olvasó vagy a néző részéről szükséges követelmény ahhoz, hogy a dráma cselekményének e pontját értelmébe fogadja. Ez kétségtelenül észmunka, de a valódi irodalom élvezete e nélkül a szellemi erőfeszítés nélkül aligha valósulhat meg.

Nem hiszem, hogy bármely irodalmi művet, amelyben olyan áttételes értelmű kifejezések vannak, amelyek egy kisgyerek számára nem világosak, azt mind át kellene írni, leegyszerűsíteni, lecsupaszítani, és ezzel irodalmi jellegétől megfosztani, hogy mindenki megértse, mint egy közönséges hirdetőmenyt.

Isteni szerencse, hogy klasszikus verseinket eddig nem érte el az átírási járvány, mert ha eléri, akkor bizony (a gyengébb felfogásúak kedvéért) egyszor ennek valami-féle mai nyelvű, értelmező átköltésére is sor kerül:

*Bölcsőd az, majdan sírod is,
Mely ápol s eltakar.*

4

Bánk bán című tragédiájában Katona József a középkori magyar történelem egyik érdekes és fontos epizódját állítja műve középpontjába. Az idegen származású királyné elleni lázadásnak, majd megölésének története nem kitalált téma, hanem a magyar királyi ház életének a XIII. század elején végigélt eseménye. A középkorra jellemző rangtisztelő szellemiségnek, de főként az uralkodói rangnak ilyen erős és nyílt megsértése miatt az esemény annyira különleges volt, hogy a magyar és külföldi krónikák világga híresztelték, később pedig írók egész sora különböző műfajokban és különböző szemszögből nézve dolgozta fel a témát. Orosz László a dráma kritikai kiadásában oldalakon keresztül sorolja föl ezeket: regények, drámák, novellák és versek. Kevésbé ismert, hogy Petőfi is felhasználta a témát 1848 májusában a forradalmi hangulat fokozására *Bánk bán* című versében.

Amikor – szinte pontosan kétszáz évvel ezelőtt – Katona József papírra vetette nemzeti drámánk végleges szövegét, az volt a törekvése, hogy a színpadon a cselekmény korabeli élet valóságát jelenítsék meg a szereplők, s hogy szavaik, mozdulataik által fontos gondolatok, mély érzelmek és hiteles indulatok valóságos összefüggései álljanak a nézők előtt. Ennek az életszerű kifejezésmódnak természetes nyelvi eszközei a szinte hétköznapiak ható szólásszerűségek, és Katona jól tudta, hogy ezek használata által kerülheti el a saját korabeli színjátékokra gyakran jellemző kitalált történetek, kimódolt jelenetek papírízű, élettelen, rossz értelemben vett „színpadias” stílushatását.

Meg kell itt jegyezni, hogy irodalmunkban ekkor még nem jelentkezett az a törekvés, hogy a regényekben vagy drámákban az egyes szereplőket műveltségüknek vagy társadalmi helyzetüknek megfelelő szókinccsel, beszédmóddal is külön-külön jellemezzék. Ennek legvilágosabb bizonyítéka, hogy az egyszerű Tiborc kifejezésmódja nem másféle, mint a nádor Bánké, és az idegen származású szereplőké sem más, mint a magyaroké, tehát nem „török a magyart”, sőt – amint látni fogjuk – éppen az idegen Biberách szájából hallhatjuk a legzamatosabb, népi hangulatú közmondásokat, szólásokat.

5

Amikor a *Bánk bán* megjelent, szinte teljesen észrevétlen maradt a XIX. sz. húszas éveinek legelején. Az irodalmi alkotások jelentős értői és bírálói fanyalogva fogadták – ha ugyan észrevették. Ekkor még Gyulai Pál így foglalta össze a nyelvújítási harcok közepébe beleszóppent mű helyzetét: „A nyelvújítók nem olvashatták... szánó mosoly nélkül... a régihez ragaszkodók pedig... még hamarabb dobták félre, mert nem volt áradozó jelzőkkel rakott, köznapilag folyékony...” Toldy Ferenc sommás véleménye szerint Katona drámája „olvasatlan maradt rossz nyelve miatt”. A kort akkor éppen jellemző „fen-

tebb styl" képviselői és követői ugyanis világos, egyértelmű, átlátható cselekményt, emelkedett hangvételt és könnyen érthető szöveget kívántak a színpadon.

Egy jó évtizednyi idő múlásával azonban a kor ízlése kezdett megváltozni. Amikor 1833-ban először színpadra került Katona drámája Kassán, az akkor még debreceni diák, majd vándorszínész Arany János már elismerően nyilatkozott róla – bár igaz, hogy társai ki is nevelték érte. Ugyanő két évtized múltán pedig már annyira becsülte Katona művét, hogy nagykorósi tanárként tanítványainak jeleneteket olvasott föl belőle, mégpedig éppen azért, hogy – amint egyik levelében írja – „a drámai nyelv erejéről... némi fogalmat adjak a fiúknak, hogy ott nemcsak szépen beszélnek... hanem a nyelv a helyzethez, a személyek indulatához alkalmazkodik...”. Azt is tudjuk, hogy Arany János nagykorósi korszaka végén – akadémiai székfoglaló előadása céljából – hozzáfogott a dráma részletes elemzéséhez. Sajnos ez töredék maradt, mert ekkor már az előbb még fanyalgó Gyulai Pál is éppen Katona Józsefről szándékozott írni, s Arany a témát átengedte neki. Jellemző az irodalomszemlélet változására, hogy ekkor már az óriási irodalomértékelő tekintélyű Gyulai tolla alól is kijön „...az a mély meggyőződés, hogy *Bánk bán* legjobb tragédiánk”.

Nem véletlen az, hogy Katona e művének szakszerű értékelői – köztük Arany is – a nyelvi kifejezőmód természetes erejét tartják a dráma legfőbb értékének. E drámai nyelv stilisztikai értékeihez jelentősen hozzájárul a szólásszerű kifejezések viszonylag gyakori használata is. Jókai főntebb idézett kijelentésében jogosan csodálja azokat a „magvas mondásokat”, amelyek oly jól jellemzik Katona József sajátos drámai kifejezőmódját.

Érdemes tehát ezeket alaposan szemügyre venni, szerepüket megvizsgálni a darab bizonyos helyzeteiben és az egyes szereplők mondanivalójában.

Mielőtt felsorolnám a drámában található összes olyan idézetet, amely jelen írás témakörébe tartozik, kiemelem közülük a leginkább jellemző és közismert példákat, mindenekelőtt a közmondásokat. [Az idézetek drámabeli előfordulásának helyét számokkal így jelölöm: a kettőspont előtt a felvonás, utána a sor száma a *Bánk bán* Orosz László által készített kritikai kiadásának szövegében, például 2:345= második felvonás 345. sora; illetve: Pr = Prológus. A szólásokat *dőlt betűvel* emelem ki. A beszélő vagy a megszólított szereplőt nevének kezdőbetűje mutatja: B = Bánk; Bi = Biberách; Blenek = Békételenek; E = Endre király; G = Gertrudis; Iz = Izidóra; M = Melinda; Mi = Mihály; My = Myska; O = Ottó; P = Petur; Si = Simon; Sol = Solom; T = Tiborc, Udv = Udvarnok. Továbbá: vmi, vki = valami, valaki].

6

A közmondásokra, ezekre az általánosan közismert, életbölcességet tartalmazó és tanulságot sűrítő kifejezésekre igen jellemző, hogy Katona művében jól érzékelhető módon tárják eléink az adott drámai helyzetet és a kifejezendő gondolatot, érzelmet vagy indulatot, feltételezve persze, hogy a befogadó ismeri a bennük, illetve konkrét szavaik mögött rejlő értelmet.

Mindjárt a dráma első részében elhangzik egy közmondás akkor, amikor Ottó herceg megtudja, hogy a szép Melinda hajlandó eljönni a találkozóra, s kitörő örömet nem is tudja palástolni. Segítője, Biberách, ez a ravasz előrelátással rendelkező lovag ezzel a Bibliában (Péld 27,1) is megtalálható bölcsességgel hűti le lelkesedését: „*Dicsérd csupán múltával a napot*” (1:263), tehát ne örüljön előre, várja meg a dolog

végét. Ez a hazátlan, de sokat tapasztalt Biberách mindig többet tud, mint amennyit mond, szeret is mindenkinél bölcsebbnek mutatkozni. Ekkor még a csábító Ottó tanácsadójaként csupán óvatosságra inti a herceget, de a felvonás végén már átszegődik a sértett Bánk oldalára a köpönyegforgató és haszonleső elvtelenek e közismert, szinte szállóigévé vált kijelentésével, melyhez talán magyarázat sem kell: „*Ott van a haza, hol a haszon – s miért ne húzzam azt?*” (1:331). Lehetséges, hogy ezt a mondást – amelyet gyakran idéznek, sőt némelyek magukévá is tesznek – Katona készen kapta valamelyik olvasmányából, de lehet, hogy maga alkotta, eredete azonban bizonyára visszavezethető a klasszikus irodalmi hagyományra, hiszen Cicero mondása (Ubi bene, ibi patria) szerint: ahol jó, ott a haza. Szállóigének azt a közszájon forgó mondást nevezzük, amelynek a szerzője ismert, ezért leginkább valamely irodalmi műből származó idézet, például Madách Imre *Az ember tragédiája* című alkotásának utolsó mondata: „Mondottam ember: küzdj és bízva bízzál!” [Itt jegyzem meg, hogy Katona e drámájának gyakran emlegetett idézetét: „Nincs a’ Teremtésben vesztes, csak én!” (5:390) egy összefoglaló nyelvtudományi szakkönyv éppen a szállóige mintapéldájaként hozza.]

Biberáchot a Bánkhoz történő átállás a második felvonásban komoly veszélybe sodorja, s ismét közmondással próbálja megnyugtatni a rá fegyverrel rontó Békételeket: „Kedves Vitézek, csendesén! biz az *Ördög nem alszik!* [= a fegyver könnyen bajt okozhat] – ej, szégyen, gyalázat kardot ragadni!” (2:350)

Még ugyanebben a felvonásban olyan szituáció is kialakul, hogy két közmondás szoros összefüggésbe kerül egymással. Amikor Biberách Bánk előtt fölfedi, hogy Melinda bizonyára áldozatul esett Ottó csábításának, akkor Bánk első haragjában törvényes úton tervez elégtételt venni azáltal, hogy Ottót nemzetközi fórumokon, tehát a császár és a pápa előtt nyilvánosan megvádolná, és ott vonatná felelősségre aljasságáért. A nagyvilágot sokkal jobban ismerő Biberách azonban ezzel a közmondással figyelmezteti balgaságára: „...tán nem tudod, *Csóka Csóka társának szemét ki nem kaparja?*” (2:413), vagyis arra céloz, hogy a főrangúak és azonos érdekűek összetartanak, sőt ezt világosan meg is indokolja, amikor így vetíti eléje a várható következményt: a királyi vérből származó Ottó helyett „...bizonnyal előbb feláldoznak tíz Bánkot is.” (2:416) Ezután Bánk válaszában hangzik el a másik közmondás: „...illy kábaságot akartam tenni? – Nem! *szeggel szeget!*” (2:424), tehát belátja, hogy neki is hasonló módon, tehát a törvény megkerülésével kell bosszút állnia. Már a rómaiaknál [clavo clavum] is ismert ez a tömör közmondás.

Ismét közmondás hangzik el, amikor Gertrudis hazugnak nevezi Bánkot, aki a magyarok elégedetlenségéről, az ország romlásáról szól: „Oh Hazug! miért nem úgy szól a Hír tehát?” (4:481) Erre Bánk válasza ez: „*ha a hordó üres, leginkább kong*” (4:483), vagyis: a téves hír terjed a leggyorsabban. (Így is mondják: a rossz hír szárnyon jár.)

7

Katona drámájában nemcsak a közmondások, hanem a szólásmondások között is vannak olyanok, amelyeknek végső gyökere a Bibliába nyúlik vissza. A vallásos néplelek megnyilvánulása, hogy az Oszövetségből, a Teremtés könyvének egyik helyéről (Ter 4,10) került nyelvünkbe kétféleképpen is az a közismert kifejezés, amelyet akkor mondunk, ha valami különlegesen nagy igazságtalanságot akarunk ezzel jellemezni: „égbe kiáltó”, de úgy is mondhatjuk: „felér az égbe” valamely panasz. Értelme min-

denképpen ez: olyan súlyú dologról van szó, amely nemcsak az emberi világ, hanem az Isten büntetését is maga után vonja. A dráma ötödik felvonásában éppen az előbb már említett megromlott országállapotot indokolja Bánk a király előtt ezzel a bibliai szólással: „...felért az Égre a sanyargatott Nép jajgatása.” (5:164) Jellemző, hogy ugyan-
ezt a panaszt már előbb, a 3. felvonásban Tiborc is ennek változatával írta el Bánk bánnak: „...sovány nyakunkra Ismaélitákat [= idegen adószedőket] / ültettek – ez már égbe kiált.” (3:115)

Végső soron ugyancsak a vallásosság világából származik a héber eredetű, de hozzánk a latinból érkezett *amen* szó, amelynek jelentése: 'úgy legyen', s Katona drámájában a 'végső jóváhagyás' értelmében jelenik meg. Ez a szólás is éppen akkor szerepel a műben, amikor Bánk Gertrudis országrontó uralkodását hányja a királyné szemére: „Midőn ti legelőször, Asszonyom, hazánkba jöttetek, a békességnek édes Istene Pannóniára monda akkoron egy átkot, és a Romlás-angyala *mormogta rá az áment.*” (4:472)

Bánk bánnak a királynéhez szóló szemrehányásában van még egy igazán megvető szólás, valójában szállóige, hiszen eredetét ismerjük: a Bibliából való. Mégpedig az a szemléletes kifejezés, amellyel az Újszövetségben János evangélista jellemzi így a maga semmi voltát a Megváltóhoz képest: „...akinek még a saruszíját sem vagyok méltó megoldani” (Ján 1,27). Katona ezt a szólást akkor alkalmazza, amikor Bánk azt tapasztalja, hogy Gertrudis nem érzi felelősségét Melinda meggyaláztatásában, s önmagát tisztázni próbálja, sőt tiszteletet követel női voltának. A nádor ekkor így fogalmazza meg a királyné és a szerencsétlen Melinda értékviszonyát: [Gertrudis] „...aki *lábat úd* a bujálkodónak [= Ottónak], és tovább az Áldozatra [=Melindára] így teként le, ő [= Gertrudis] holott *nem érdemes, hogy a saruszíját megoldja...*” (4:548). Bánk e szövegének már az elején is találunk egy átvitt értelmű szólást: *lábat úd*, vagyis lehetőséget, támogatást nyújt, s ez valóban igaz, mert Gertrudis maga mondja a dráma egyik helyén: „Magam készíték útát, mivel beteg testvérem [= Ottó] megvidámítása volt késztetőm.” (1:474)

8

A Katona József korabeli magyar irodalom egyik igen jelentős alakja volt a szegedi Dugonics András, az első magyar regény írója, és nem mellékesen a matematika magyar szakkifejezéseinek megalkotója és bevezetője is. Dugonics nagy kedvvel és szorgalommal gyűjtötte a népi szólásmondásokat már az előző század utolsó éveiben, de ezekből összeállított könyve csak jóval később, 1820-ban jelent meg Szegeden. Katona a XIX. század első évtizedében került a szegedi piarista iskolába, ahol a nagy tudományú író, költő és matematikus professzor műveivel természetesen hozzáférhetett, sőt egyesek szerint kétségtelen, hogy Dugonics némi hatása ki is mutatható Katona írói nyelvében.

Biztosan nem állítható, de nem is lehetetlen, hogy Katona fő művébe éppen Dugonics András gyűjteményéből vagy regényeiből is kerültek szólások, ezért ide csoportosítottam azokat, amelyek Dugonics említett könyvében is megtalálhatók.

Drámájában Katona ezzel az igazán szemléletes szóláshasonlattal jellemzi a mű elején igen komoran, kedvetlenül viselkedő Békételeneket: „Nézd, *mintha órra' vére folyna*, úgy kullog be némelyik” (1:67), és ezt szó szerint így találhatjuk Dugonics szólásgyűjteményében is.

Ugyancsak megtalálható az alábbi két szólásmondás Dugonics könyvében. Az egyik eléggé közismert, remélhetőleg értelmezni sem kell. A drámában Simon kérdésére: „Mi lesz Hazádból / akkor?“, Petur így felel: „*Megállja még az a' sarat* (2:17).

A másik ma már elavultnak tekinthető: *torkára forr* valakinek valami. Ezt az egyik legújabb szakkönyv, a *Magyar szólástár* sem ismeri ebben az értelemben, amelyben Katona használja: 'valaki tettének aljassága kiderül, ezért az illető bajba kerül'. A műben Biberách, aki mindenkiből igyekszik hasznot húzni, így beszél önmagáról: „...az emberi / vakságból éltem: – elég az ostoba! – / ... Paraszt, szegény, Úr, Herczegek / lettek barátjaimmá, és csak egyszer / *forrt szinte a' torkomra*“. (3:359) Ez Dugonicsnál a „Büntetések“ fejezetében szerepel így: „Tette zsírja a torkára forrott“.

A *Bánk bán*ban előforduló szólások között van egy olyan elavult mondás, amelyet Dugonics nem ismer, pedig a nagyon régi szólás-, illetve közmondásgyűjtemények rendszerint tartalmazzák ezt a XVI. század végétől kezdve egészen a XIX. század végéig. Tehát Katona korában ismeretes volt, szerepel a *Nyelvtörténeti Szótárban* is, benne van O. Nagy Gábor *Magyar szólások és közmondások* című könyvében is.

Ennek ellenére ez a szólás: „*sípot faragtam nádatok között, míg benne ülhettem*“, szinte minden olyan szakembernek fejtörést okozott, aki a *Bánk bán* nyelvezetével közelebbről foglalkozott. Van olyan elemző, aki jelképet vélt a *nád* szó mögött: ez egy ingoványos terület, a bűnös királyi udvart jelképezi, és a sunyi Biberách benne rejtőzködik, aztán nyeresége lesz belőle: sípot csinál. Más szerint azért farag sípot, hogy azon fújhassa a dráma szerelmi száláról szóló mesét, ahogyan ő nevezi: regét. Ismét más szerint Ottó és Melinda históriáját úgy suttogták a királyi udvar körében, mint a nádas susog, és most Biberách megfújja a sípot, vagyis jutalom reményében elárulja Bánknak a titkot.

Nézzük a drámának azt a jelenetét, amelyben ez majd – két előző szólás után – elhangzik Biberách szájából. Ekkor Biberách már eldöntötte magában, hogy Ottó oldaláról átszegődik Bánk mellé, mert jól átlátja a jövőendő események szövevényét. Tudja, hogy Bánk váratlanul hazaérkezett, sőt ott lesz a Békételenek titkos összejövetelén, tudja, hogy Melinda neve a jelszó, így ő is odamegy tehát, de majdnem bajba kerül. Ugyanis először kedélyeskedően próbálja érzékeltetni fölényét, mint aki olyasmit is tud, amit mások nem, s ezt mondja Bánknak: „Felhozta hát ide szép együgyű feleségét a Nagyúr, bármint dörömbözött szerelme féltő nagy szíve.“ (2:369). De ekkor Bánk úgy rátámad, hogy látva a nádor robbanásig feszült haragját, kénytelen őszintébb hangra váltani – ezt is egy közbeszúrt szólásfélével fejezi ki: „*ha igazat kell szólni*“ –, majd előbb egy viszonylag érthető szólással érzékelteti szorult helyzetét: „Csak csendesesen, oh Bán! Most az egyszer úgy kell már viselni / magamat, hogy a' hajlandóságodat / megérdemeljem; mert *eből leszek*“ (2:375). (Ez a szólás Dugonics könyvében így szerepel: „*kutyául végzi*“, értelme: 'rosszul jár'.) Ekkor következik az elavult szólás: „Ládd Bán, sokan tudták ezt a' Regét ... addig én is / *sípot faragtam nádatok között, / míg benne ülhettem*... – nevetve mást“ (2:378).

A drámai cselekmény e pontján a néző vagy olvasó előtt világos már, hogy Biberách oly ravasz intrikus, aki mindent megfigyelt, sőt megtapasztalt, hiszen előbb Ottó nőhódító tervét is segítette, amíg tőle remélt hasznot, majd úgy látta: „aminek meg kell történni, az anélkül is megtörténik“ (1:334), de közben Izidórát is hitegette Ottó iránti rajongásában egy ideig, most pedig Bánk segítőjeként mutatkozik. Biberách főntebb idézett mondatában a „Rege“ bizonyosan Ottó és Melinda találkozásaira, az alakuló szerelmi viszonyra vonatkozó szóbeszédet jelenti, azonban

az említett szólásban lévő két főnévben, a *nád* és a *síp* szavakban nem kell mögöttes, jelképes tartalmat keresni. Ugyanis ez a régi szólás áttételes értelmű ugyan a *náddal*, amiben ül és a *síppal*, amit farag, mégis egyszerűen ezt jelenti: 'aki kedvező helyzetben van, könnyen haszonhoz juthat'. Ugyanis a nagyon régi szólásgyűjteményekben ezt a szólást leginkább ilyesféle megfogalmazásban találjuk: „Könnyű annak sípot csinálni, aki nád között ül”; vagy így: „Aki nád között ül, olyan sípot faraghat magának, amilyet csak akar.”

És most gondoljunk csak arra a mai szólásmondásra, amely így szól: „valaki éppen jókor volt jó helyen”. Lám: a világ nem változik, legfeljebb a szólás.

9

Míg a közmondások általában kötött szövegűek, tehát bennük évszázadokon át ugyanazok a szavak fejezik ki a tapasztalatból leszűrt bölcsességet, addig – különösen az irodalmi művekben – egyes szólásmondás némely szavai fölcserélődhetnek rokon értelmű kifejezésekkel. Aki a szólást ismeri eredeti formájában, az ilyenkor is megérti.

Katona drámájában gyakran tapasztalhatjuk, hogy az író egyéni módon, a ma megszokottól kissé eltérő megfogalmazásban alkalmaz művében egy-egy szólást. Mondhatjuk, hogy ez szinte természetes is, hiszen a nyelv élő voltából következik az, hogy egy-egy szó másik, de hasonló értelmű kifejezéssel helyettesítődik, ezzel azonban a szólás értelme nem módosul. Aki ismeri a *kockára tesz valamit* vagy a *kockán forog valami* kifejezés értelmét, az bizonyára megérti Petur e szavait, amikor a lázadásra készülők társaitól ezt kérdezi: „Nem érdemes talán / az, ami *játékon forog*, hogy a' / kockák vetésén kissé karjaink / fárasszuk?” (2:46) Valamely szólásgyűjteményben aligha találjuk meg a „*játékon forog*” alakját ennek a szólásnak, a *Bánk bán*ban ez tehát Katona egyéni szólásváltozata. Az is természetes, hogy itt a megértést minden esetben támogatja az a helyzet, amelyben ez a kérdő mondat elhangzik, tudniillik akkor, amikor Petur, a lázongók vezére a vérében fetrengő királyné képét fölfedi társai előtt, és ezzel világossá teszi, hogy mi az a cél, amiért érdemes vállalniuk a kockázatot.

Szintén ilyen variációja a szokásos „pokolba küld” szólásnak az, amit a drámában látunk: *pokolba űz*, a jelentése ugyanaz: megöl. A *Magyar szólástár*ban van ilyen szólás: valakinek „kong a feje”, a drámában pedig ugyanezt így fejezi ki az író: „...itt világos egészen, a' mit én / *üres fejű* ki nem tudtam találni!” (2:399) Ma általában azt szoktuk mondani, hogy a rabot „vasba vagy vasra verik”, Katona így fogalmazza ezt: „Ezen Haza- 's Felségárulót [= Peturt] *láncokba verjétek*.” (2:315) Voltaképpen ilyen variációnak tekinthető, hogy Katona drámájában megtalálható az erőteljes visszaretentés kifejezésére ez is: „orrára koppint” meg az is: „orrát üti” valakinek: „...én bizonynal [G-nak] *orrára kész vagyok koppintani*” (2:221), illetve: „*Üsd az orrát Magyar, ki bántja a' tied!*” (2:235). Ez a szólás: *áment mond valamire* a dráma szövegében így alakul: „*mormogta rá az áment!*” (4:472). Biberách azt, hogy *kosarat kapsz*, így jövendőli Ottónak: „*meglesz a kosár!*” (Pr:35). Az emlékezetes „köpönyegforgatás” közismert formája helyett a drámában a *palást más oldalra fordítását* találjuk, s aki a drámában zajló események fonalát is elvesztette, esetleg a köpönyegforgatás fogalmát sem ismeri, azt az olvasót, nézőt csak sajnálni lehet, mert kétségtelen, hogy a *Bánk bán* nem a könnyű, hanem a nehéz irodalom körébe tartozik.

Az is előfordulhat, hogy egy-egy szólást az író nem a megszokott értelemben használ, tehát a szavak ugyan nem változnak, de a mögöttük lévő szokásos jelen-

tés módosul, mégpedig nyilvánvalóan az adott szituációhoz igazítva. Nézzük csak a drámában előforduló „keze közé vesz valakit” szólás értelmét akkor, amikor Biberách szavai alapján Bánk azt reméli, hogy Melinda kimenthető még a csábító Ottó karmaiból: „Csak egyszer ötet a’ kezem közé vehessem, oh miképp fogom kacagni a gyáva Herceget...” Természetes, hogy itt a szólás ezt jelenti: 'karjaimba szoríthat-sam, oltalmam alá vehessem'. Viszont a *Magyar szövéstárban* ugyanez fenyegetésként ilyen értelemben szerepel: „keze közé kaparint, hogy elbánhasson vele”. Hasonló eltérést tapasztalunk a szótárbeli és a drámabeli értelmezésben, ha ezt a Tiborc szövegében kétszer is előforduló szólást megfigyeljük: „Ma éjtszakán először kezdtem el / próbálni ezt a’ mesterséget [= lopást] , oh / hiszem beteg Feleségem, és öt éhes | porontyaiamnál *szivem majd kiugrott*” T (3:124); illetve: „Ő [= G] Táncmulatságokat ad szüntelen... és nekünk / *szívünk dobog*, ha egyj Csaplár-legény az / útcán előnkbe bukkanik, mivelhogy / a’ tartozás mindjárt eszünkbe jut” T (3:184). Mindkét esetben érezzük, hogy Tiborc szokatlan szívdobogását az erős érzelem, az izgatottság, a lel-kifurdalás okozza, míg az említett szólásgyűjtemény e szólás értelmezésénél csupán valami megerőltető fizikai teljesítményre utal.

Igen érdekes jelenség, hogy a *Bánk bánban* van egy olyan szólás is, amelyet maga a szerző is két egymástól eltérő értelemben használ, azonban a drámai szituáció világossá teszi a különböző értelmezést: az „összetett kéz” mást jelent akkor, amikor az öreg Mikhál Gertrudis előtt így *könyörög* a Békételenek nevében: „*Kezem / reszketve tészem össze...*” (4:95) Mi G-nak (4:195); és megint mást, amikor Petur így korholja társait: „...csak *össze tett kezekkel* [= tétlenül] várakoztatok, / hogy majd helyettünk fog dolgozni a’ sors?” (2:4) .

10

A szólásféleségek egyik különös csoportját azok képezik, amelyek a drámai helyzet egy-egy pillanatában szinte a szereplő szavai közé ékelődve valamely indulatot, érzelmet vagy fogadkozást fejeznek ki. Ezeket tudományosan helyzetmondatoknak szokták nevezni. Idetartoznak a különféle érzelemből fakadó felkiáltások: „*Oh Istenem!* tekentenél csak egyszer / házamba – élve látnád a panaszt / előtted T (3:102); Ha! – *ördög és pokol!* biz’ úgy / kívántok itt világosíttatást, mint- / ha a’ dolog csak engem’ érdekelne... P (2:19); „A jó nevében [= becsületében] *öszverontatott / Ösz én vagyok. Hogy ezt meg kelle érnem!*” Mi (5:113); „*Ördögbe is!* valóba most eszem’ / felkell tekerni – átkozott hajón evez szerencsém, / ’s elül, ha hogy reája nem vigyázok.” Bi (2:358).

Katona szövegében gyakoriak az olyan helyzetmondatok is, amelyekkel a szereplő a maga szavainak megerősítést, nyomatékot akar adni, és igazát, őszinteségét szándékozik bizonyítani. Amikor Ottó (álságosan ugyan!) kijelenti néjje, a királyné előtt, hogy hajlandó lenne Melinda elcsábításáról lemondani, Gertrudis így válaszol: „Le- / mondasz? ... úgy / *Lelkemre mondom* hát nem is szeretted!” (1:490). Idetartozik az a példa is, amely már fentebb előfordult: amikor Biberách a rátörő Bánktól megijedve őszinteségét e közbeszúrt szólással próbálja bizonyítani: „*ha igazat kell szólni...*” (2:377), s tulajdonképpen ennek a szólásnak tömörített változata az, amely ismét Biberáchtól hangzik el, amikor Bánk előtt megvilágítja Melindának az udvar körébe hívását: „No de *szó a’ mi szó* – / *ők* [= Gertrudisék] szépen is fogának a’ dologhoz... nem illik, Ország első Nagyja...” (2:365), vagyis nem illik, hogy a nádor felesége ne

vegyen részt a királyi udvar multságain. A dráma végén egy nehéz helyzetében Solom mester így fogadkozik: „Uram Király! / ezt, *Istenemre mondom*, nem tevém” (5:206). Amikor Tiborc nyomorában végső megoldásként már-már lopásra vetemedne, így beszél: „*De látja Isten*, hogy nem értem azt” [= a lopást] T (3:125).

Az efféle helyzetmondatok mindig szinte belevilágítanak az illető szereplő lelkivilágába, s bizonyosan a drámai műfaj beszédstílusának egyik alapvető formáját képviselik, mert általuk válik a mű szövege igazán élővé, mélyen emberivé, a színpadon életszerűvé.

Katona benne élt kora színházi világában, nemcsak fordító és író volt, hanem rendező és színész is, így hát bizonyos, hogy drámájának minden mozzanatát végigélte: az elhangzó szavakat biztosan százszor végiggondolta, a látható gesztusokat bizonyosan százszor elképzelte, és lelki szemei előtt végigpergette egy olyan tökéletes előadás képét, amely csak az ő képzetében élt, s amilyen talán még sohasem valósult meg. Éppen ezért a *Bánk bán*ban feltűnően sok színpadi utasítást találunk, ezekkel a korabeli színészek mozgását, mimikáját próbálja segíteni, egységbe hozni a szavakkal: *főbe üti magát; térdre esik; elhanyaglik; csúfosan kimutat; könnyű vállvonítással; szavakat láttatik keresni* stb.

Igen érdekes, hogy egy helyen még a szövegben is találunk olyan kifejezést, amely elbeszélés közben mutat be egy jellegzetes, különös jelentőséggel bíró mozdulatot, ami voltaképpen a szokásos magyar gesztusnyelv körébe tartozik. Ez pedig Petur szájából hangzik el, amikor azt a fölháborító jelenetet idézi föl Bánk előtt, amelyben Gertrudis valamikor fellengzős beszéd kíséretében óriási kincseket adott át leánya német nevelőinek, s ugyanakkor „Hogy álla ottan Endre, hátul egy / szegletben – Endre, a Magyar Király! ... 's te Bánk a *köntösét rántád*, hogy előbbre menjen.” Az általam itt kiemelt szavak egy mozdulatot fogalmaznak meg – ami lehetne csupán a köntös ráncának megigazítása is, de nem az – ugyanis e mozdulatban voltaképpen ugyanolyan átvitt értelem rejlik, mint a tárgyalt szólások szavai mögött: a valóságos cselekedet itt most a helytelenítés, a figyelmeztetés, sőt a biztató szándék kifejezése.

Külön kell itt szólni azokról a kifejezésekről, amelyek csak szokatlanságuk, régieségük miatt szorulnak némi magyarázatra. Ilyen például a „megvilágosít” szónak ez az áttételes értelmezése: 'hozzásegít valakit, hogy tisztán lásson a helyzetében': „*Öreg világosíts meg e' dologban*” B Mi-nak (2:96). Ugyanebből a szóból származik ez a régies kifejezés: „világosíttatás”, amelyet ma már egyszerűen „felvilágosítás”-nak mondanánk: „...úgy / kivántok itt *világosíttatást*, mint- / ha a' dolog csak engem' érdekelne” P (2:20). Ilyen a mai „figyel” helyett a régies „figyelmez”: „Hiszen / nem is *figyelmez* rám – Bán! – Bán!” T (2:205); ugyanilyen a mai „törődik valakivel” helyett a „gondol valakivel” is, amikor Gertrudis bosszúsan így kiált Ottóra: „Ha! vessz el itt ... árva bíboros Teremtmény – / *mit gondolok veled!!!*” G (1:529).

Két szavuk ma már elavulóban lévő, áttételes értelmét látjuk a következő idézetben is: „Fő” = ember, illetve: „Ész” = gondolkodásmód, vélemény. E két szóval igen tanulságos és tömör hasonlatszerű mondást ad Katona Petur szájába feleletül, amikor az öreg Mihály az egységes nemzeti fellépésre figyelmezteti: „Oh / a' *Nemzet!* – a' *hány Fő, szint'annyi Ész*” P (1:135), ami itt így értendő: 'ahány ember, annyi vélemény', hiszen minden ember másként gondolkodik. (A *Magyar közmondástár* tartalmazza is Katona drámájából a fenti idézetet, így a mai értelmezés már közmondásnak tekinthető.)

Igazából nem a szólások körébe tartozik, de különlegessége miatt érdemes szólni itt Katonának egy olyan kifejezéséről, amely kifejezetten a ritkaságok közé tartozik irodalmunkban. A dráma egyik csúcspontján az elégedetlenkedők közé betoppan Bánk, akit Petur hívott haza azzal a céllal, hogy vezetőjük legyen a „Békételeknek”. Bánk azonban inkább a törvényes útra akarja terelni a lázongókat. Amikor már-már sikerül őket lecsillapítania, vezérük, a radikális megoldást képviselő Petur bán ilyen keserű szavakra fakad: „Kiholtak szabadítóid, oh / te vasra vert Hazám! No nyeld le a bilincsed’ / jajgatva, ‘s edd magadnak a’ halált!” (2:311) Ez a valójában önpusztítást jelentő, igen erőteljes kifejezés: „halált eszik”, igazán ritka irodalmunkban. Először a *Halotti Beszéd* néven ismert egyik legelső összefüggő, nagyjából nyolc évszázaddal ezelőtt keletkezett nyelvemlékünkben fordul elő, ahol azt olvashatjuk, hogy a bibliai első emberpár a tiltott gyümölcsben „halált evék” [= evett], de utána a magyar költészetben legközelebb csak a *Bánk bán*ban találjuk. Balassi Bálint egy nagy szerelmi hevületében leír ugyan egy ilyenféle kifejezést egyik Célia-versében, ahol kijelenti, hogy a kívánatos hölgy kegyeiért „méltó volnék, hogy halált kóstolnék”, majd Petőfi *Hazámban* című versében is előfordul hasonló: „...ittam volna a halált”, de pontosan ugyanígy csak Katona után jó évszázaddal találjuk meg ismét Nagy László *József Attila* című versében: „...villámló tálból etted a halált”.

Kérdezhetjük Jókaiival: honnan vehette Katona ezt a különös, de nagyon kifejező szófordulatot? Biztosan csak ezt tudhatjuk: amikor ő a drámáját írta, sem a *Halotti Beszédet*, sem Balassi szerelmi verseit nem ismerhette, Petőfi pedig még meg sem született.

A kérdésre talán Arany János alábbi kijelentéséből az (általam kiemelt) utolsó szó mélyén rejlik a válasz: „Különös teremő tehetség volt ezé a Katonáé; ... hogy tudott annyi számítással – KÖLTENI.”

Véletlen-e, hogy Arany ugyanazt csodálja városunk fiának nyelvében, amit Jókai is: „Bánk bán KÖLTŐI szépségeit magasztalni közönségünk előtt... fölösleges igyekezetnek tartom.”

11

Lássuk az alábbiakban a drámában előforduló összes szólást értelmezéssel és az előfordulás pontos helyével. Ezek sorrendjét az újabb szólásgyűjtemények szokásos rendszere határozza meg, vagyis a szólásban található leglényegesebb szó kezdőbetűje szerint következnek. Ez a fontos szó elsősorban főnév lehet, másodsorban ige, esetleg valamely más szófajú olyan szó, amely az illető szólásra jellemző. Itt a különböző szólásfeleségek: közmondások, szólások, szóláshasonlatok, helyzetmondatok vegyesen fordulnak elő.

Minden szólás itt csak egyszer szerepel, leginkább csak egy példával, de hogy a teljességnek megfelelően ez a felsorolás, ezért a fentebb már megemlített szólások is itt vannak. [Az idézetek ebben a részben a kritikai kiadásban lévő régies, eredeti helyesírással olvashatók. A dráma szövegében lévő szólás itt is dőlt betűvel áll, az értelmezés pedig ilyen jelben: ‘.....’.]

AJTÓT nyit vminek ‘méltányol, elfogad vmit; lehetővé teszi, hogy érvényre jusson’ ...számtalanszor / térdeple sírva itt [= G előtt] az emberi / szeretet; de senki sem *nyitott neki / ajtót* – P (4:622)

ÁLDOZATÁT megteszi 'feláldozza; megöli' ...a' legelső / Magyar, ki a' Hazáját kedveli, / *megtette volna rajta [=G-on] áldozatját* B (5:172)

ÁMENT mond vmire 'végső jóváhagyást ad': Midőn ti ... Hazánkba jöttetek, / a' békeségnek édes Istene / Pannóniára monda akkora / egyj átkot, és a' Romlás-angyala / *mormogta rá az áment* B G-nak (4:472)

BECSÜL valamennyire 'értékel, tisztel vkit' Még eddig *egyj kevésre becsültelek*; / de most idétlen remítésedért / megvetlek Bi O-nak (3:405)

BESZÉL vkiből vmi 'hátsó gondolat irányítja a szavait' Nem vagyok / Magyar, tehát nem is gondolható, / hogy Részrehajlás, vagy Haszon *beszél / belöllem* Mi G-nak (4:212)

BILINCS > LENYEL

BŐRÉRE épít vmit 'vkinek a kockázatára, hátrányára cselekszik': ...úgy / kívántok itt világosíttatást, mint- / ha a' dolog csak engem' érdekelne, / és *bőrötökre tán építeni / magamnak egyj uralkodást akarnék* P a Bleneknek (2:22)

CSÓKA ...tán nem tudod, / *Csóka Csóka társának szemét / ki nem kaparja?* 'az azonos rangúak és érdekűek összetartanak' Bi B-nak (2:414)

EBÜL lesz 'rosszul jár; nagy baj éri': ...úgy kell már viselni / magamat, hogy a' hajlandóságodat / megérdemeljem; mert *ebül leszek* Bi B-nak (2:375)

ÉGBE felér vmi 'Isten bosszúját követeli': ...*felértt az Égre a' sanyargatott / Nép' jajgatása* B (5:164)

ÉGBE kiált 'Isten bosszúját követeli' ...sovány nyakunkra *Ismaélitákat [= idegen adószedőket] / ültettek – ez már égbé kiált* T (3:116)

EGY szájjal 'azonos szavakkal; egyöntetűen' *Egyj szájjal*, egy Lélekkal [= azonos indulattal] azt kiáltá / minden Magyar hozzám... B (4:474)

EGYRE megy 'ugyanaz; mindegy': [G: Bánk itt maradt? B: Igen] A' megsértetett, vagy a' / Sértő?] Igen, vagy nem, csak *egyre megy* B (4:410)

EGYRŐL egyig 'mind az összes (személy)': Bizon Majom / mind *egyjről egyjig* P a Blenekről (1:73)

ÉLETÉVEL fizet vmiért 'halálbüntetést kap' '...ez' / Aszszonynak [=G-nak] a' hatalma büntetetlen / teszi azt, mit a' közönséges zsvány / talán fizetne életével is! B (2:260)

ELSÜL 'sikerül; megvalósul' „Az Isten [*legyen*] e' Gyülekezet álmodott / céljával, az ha *elsül*, és igaz Jó! B (2:86) // Nem álmodott ez [= a cél], *elsül*, és igaz Jó! P (2:87)

EMBERE a szavának 'állja a szavát; teljesíti ígéretét' Ha hogy te is *szavadnak embere / lettél*, 's beteljesítted volna szép / ígéretid' – legengedelmesebb / lett volna Biberách Bi O-nak (3:369)

EMBER LÁSSA 'Nézze meg az ember!' (méltatlankodás kifejezésére) *Ej lássa bár az ember*, e' bizon alszik megént! – No Bátyám! ébredezz Si (1:2)

ESIK vki után: 'kimutatja érdeklődését iránta' ...*ne ess utánna* Ottónak nagyon. Sok férjfiak... az olyat, ki könnyű győzedelmet ígér, azért se kedvelik... Bi Iz-nak (1:358)

ESZE felszól vkinek 'előveszi a jobbik eszét; észére hallgat, nem az ösztöneire' [G]: Le- / mondaszsz? ... úgy ... hát nem is szeretted [M-t]! Szerettem esküszöm; de most *eszem / szóltt-fel* O G-nak (1:488)

ESZÉBE jut valami 'visszaemlékszik rá' Hát *jut e' eszedbe* még a' / Testvéri háború? B P-nak (2:322)

ÉSZ = gondolkodásmód' Oh / a' *Nemzet!* – a' hány Fő, *szint'annnyi Ész* [= mindenki másként gondolkodik] P (1:135)

ÉSSZEL föleri 'felfogja; megérti; belátja': Azt, büszke Lélek, *fel nem érted észszel,* / hogy gyermekem' miért adám amaz / öregnek [= Mi-nak]? B G-nak (4:505) Vö. HÓHÉR

FEJÉBŐL kiver vmit 'elfeledtetí' ...azért hogy a' Király / után való bánatjaimat *kiverjem / fejemből...* G (Pr:68)

FEJE lábánál hever 'lefejezik; meghal': Ember! Csak egyj szót még, vagy egyj nyomot [= lépést] / tovább, 's *fejed lábadnál fog heverni* O Bi-nak (3:397)

FEJÉT beköti '(ismét) feleségül veszi' *Kösd-be a' fejem'* / Bánk M (4:369)

FEJ üres fejű 'helytelenül gondolkodó' ...ni itt világos egészszen, a' mit én / *üres fejű* ki nem tudtam találni! – B (2:399) // Kár ilyen egyj csinos Főért, hogy a' / velő hibáz belőlle! ... az ész hibázik [= hiányzik], a' *fejecske kong* Bi Iz-ról 1:372

FIGYELMEZ vkire 'figyel rá; észreveszi' Oh, én szerelmes Istenem! Hiszen / nem is *figyelmez rám* – Bán! – Bán! T (2:205)

FOLYÓ szerint úszik 'a többséggel tart' ...én / csak a' *Folyó szerint úsztam* Si (5:84)

GONDOL valakivel 'törődik vele' Ha! veszzs-el itt ... árva bíboros Teremtmeny – / mit *gondolok veled!!!* G O-nak (1:531)

GÖDÖRBEN van 'nehéz, kilátástalan helyzetben van': 'S valóban olly' *gödörben / lennék?* O (3:383)

GÖDRÖT ás vagy vés vkinek' nehéz helyzetbe hozza' Te engemet meglácsolál, 's magadnak / egyj *gödört ástál*; mostan még is én – / én húzzalak-ki abból? G O-nak (1:524) // Most hát sziszegj azon *gödörben*, a' / mellyet magad *véstél* magadnak Bi O-nak (3:379)

GYANÚBA jővén 'amikor meggyanúsítottak vmivel' Midón Fülöp Király' ölet-tetése végett / *gyanúba jővén*, szenvedésemet / elébeszéltem, olly szerelmes érzés / csillámla kedves könnyeidben – O M-nak (1:392)

GYOMRA tömve van 'nem nélkülöz; nem éhezik' Túrj Békeséggel, ezt papolta az / Apát-Urunk is sokszor ... de *tömve volt magának / a' gyomra* T (3:235)

HALÁLT eszik 'elfogadja a halált' Kiholtak szabadítóid, oh / te vasra vertt Hazám! No nyeld-le a' bilincsed' / jajgatva, 's *edd magadnak a' halált* P (2:310) Vö. VASRA

HAZA és HASZON; HASZNOT húz 'elvtelenségből anyagi nyereséghez jut' *Ott van a' Haza, / hol a' Haszon* – 's *miért ne húzzam azt?* Bi (1:332)

HORDÓ ha üres, legjobban kong 'az alaptalan hír terjed a leggyorsabban' ...a' Hír csak esztelen / kongás – *ha a' hordó üres, leginkább kong* B (4:482)

IDŐ eljár vki fölött 'megöregszik' *Idóm eljárt*, Jaj 's Panaszt közt T (3:98)

IGAZAT ha kell szólni 'őszintén bevallom' ... *ha igazat kell szólni...* Bi (2:377)

ISTEN van 'olyan igaz, amit mondok' ...a' *minő igaz, hogy Isten / van*, mintsem ő [= M fia] az ősi szokásnak [= megvakításnak] áldozattya / legyen – hüvelykemem nyomom feje- / lágyába [= megölöm] inkább Mi (5:304) [fogadkozásban]

ISTEN (legyen) vkivel, vmivel „Az *Isten [legyen]* e' Gyülekezet álmodott / czéljával, az ha elsül, és igaz Jó! B (2:86) [köszöntésként]

ISTEN látja (a lelket) 'igazat szólok' De *láttya Isten*, hogy nem-értem azt [= a lopást] T (3:125) [fogadkozásban]

ISTENEMRE mondom 'esküszöm, hogy igazat mondok' Uram Király! / ezt, *Istenemre mondom*, nem tevém Sol E-nek (5:206) [fogadkozásban]

ISTEN ha éltet 'további életemben' ...*ha Isten éltet*, még idővel a' leg- / több drágaságokkal fogom tetézni P G-t idézve (2:168) [fogadkozásban]

ISTEN hozott 'örömmel üdvözöllek' Bánk! ...*Isten hozott / egyj ősznek oltalom-pai'súl!* [=segítségül] Mi B-nak (2:89) [köszöntésként]

ISTENNEK hála 'köszönet Istennek' (megnyugvás kifejezésére) Te sírsz? no *hálá / Istennek, a'* míg sírnak az ördögök, / addig talán az emberiség örülhet! B T-nak (5:342)

JÁTÉKON forog 'kockázattal elérhető cél' Nem érdemes örülni / az a' mi *játékon forog, hogy a'* kockák' vetésén kissé karjaink' / fárasztuk? P a Bleneknek (2:47)

JAVA, SAVA 'vminek kellemes és kellemetlen, édes és keserű oldala' ...igen nagyon tudom ... *heves szerelmünk' / áldott javát savát meg érzeni* Bi O-nak (Pr:15)

KENYÉREN ÉS VÍZEN 'csak a legszükségesebb élelemmel ellátva': „... még csontomon is elviszem Melindát. Egyj elhagyatott helyen legyen [M] / inkább *kenyéren, 's vizen;* mintsem itt' / pompába' B (2:445)

KEVER vkit vmibe 'kellemetlen helyzetbe hoz, belevisz' Átok reád Fiú [=Ottó], ki örök *mocsok / közé keverted a'* Hazádat! G (4:83) // ...egyj ártatlanságot [= Iz-t] el- / zárván *gyalázatba kevertél* G B-nak (4:417) // Te is / *bele vagy keverve,* és ha veszteségre / jön a' dolog, tied leszel a' nagyobb P B-nak (1:182)

KEZÉT megkéri 'feleségül kéri' Midőn *kezem' megkérte,* nem rogyott / ő [= B] térdre -M (1:441)

KEZÉT összeteszi 'könnyörög' *Kezem' / reszketve tészem öszve* Mi G-nak (4:195)

KEZÉT összetette 'tétlenkedik' ...*csak öszve tett kezekkel várakoztatok, / hogy majd helyettünk fog dolgozni a'* sors? P a Bleneknek (2:4)

KEZÉBE ad, tesz vmit 'átruház vmely jogot, hatalmat' Ládd bán: Királyod a' *kezed-be adta* egész hatalmát (2:390); Nagy volt az a' Hatalom, mellyet *kezembe / tettél-le* B E-nek (5:176)

KEZÉBE jut vkinek 'vkinek a hatalmába kerül' ...kiáltom: / azért *jutott Hóhér' kezébe* Bánk, mert / Hitvesse virtusát boszszulta meg! B 2:411; *Aszszonyom! Ha útam innen / hóhér kezébe vinne* engemet? (4:508)

KEZÉBEN van vkinek a szíve 'befolyásolni tudja az illetőt' 'S ilyen szegény [= korlátolt] egyj ember [= O]! ... még is *kezében / a' Némnye' [= G] szíve* Bi (1:323) // [G] A' ki nem érdemes / hogy a' szerette [= szeretett] jó Királyom' áldott / *szívét kezében tartya...* B (4:548)

KEZÉBŐL kitépi vkik szívét 'elfordítja az illetők szeretetét' ...*meg- / loptad Királyi Féjredet - kitépted / kezéből a' Jobbágyi-szíveket* [= elfordítottad tőle a hűséges főúri alattvalókat] M G-nak (4:156)

KEZÉBŐL kivesz vmit 'teendő't magára vállal' Irtóztatón büntetted Istenem! / jól értelek; *ki vetted kezemből / pálczámat''* [= ítéltetted helyettem] E (5:441)

KEZÉNÉL van vki 'oltalma alatt van' [Mi] *Kezénél a'* Fiam - B (4:375)

KEZÉRE bíz vkit 'oltalmába adja' Melinda' gyermeke ...*csak Endre az, kinek kezére bízni* bátorokodok Mi (5:147)

KIJÖN a kegyelméből 'kedvező helyzetből kiesik; vki jóindulatát elveszti' [B: az éjjel Ottóval ... soká beszélt a' Királyné -?] És a' kegyelméből *csak-nem kijött* Iz (3:86)

KOCKÁRA tesz vmit 'bizonytalan helyzetbe taszít, veszélybe sodor vmit': Az Él'teket [= életüket], 's a' Nyugodalmokat / *kockára tégyük* Polgár társainknak... B a Bleneknek (2:258)

KOSARAT kap vkitől 'visszautasításban lesz része': ...*mint / Bánk' Hitvesétől meglessz a' kosár* Bi O-nak (Pr:35)

KÖNNYBE lábad a szeme: (meghatott érzelmi hatástól) előnti a könny; könnyes lesz a szeme': ...*ha csak reá [= a szerelemre] talállok is / gondolni, könnybe lábbad a'*

szemem Bi Pr:13 [gúnyos árnyalattal] // Sirtt bennen a' Lélek, hogy a' pazarlást / szemlélttem, és minden Magyar' szeme / könnyekbe lábbadt P (2:178) [elkeseredett árnyalattal]

LÁBÁNÁL láthat vkit 'meghódolva, megbékélve láthatja' Oh, töltsd-be kéréseket [= a Békételenekét], és egyről egyjig / a' lábaidnál láthatod Mi G-nak (4:209)

LÁBAT ad vkinek 'vmiben segíti, támogatja' [G] ...a' ki lábat / ád a' Bujálkodónak [= O-nak] B (4:548)

LÁNCBA ver 'megláncol, fogságba tesz vkit' Ezen Haza- 's Felség-árulót [=P-t] lánczokba verjétek B a Békételeneknek (2:315)

LÉLEK sír benne 'nagy lelki fájdalmat érez; végképp elkeseredik': Sirtt bennem a' Lélek, hogy a' pazarlást / szemlélttem... – Honnan volt az a' kincs? – P (2:176)

LELKE van vmihez 'van olyan lelketlen, hogy vmi gázságot megtegyen': [O: Te kérde az Tanácsadó? Te?] És / volt annyi lelked, azt követni, Herczeg? Bi (3:319) [szemrehányásban]

LELKÉRE mond vmit 'őszintén, meggyőződéssel mondja' Lelkemre mondom, a' nevelésnek egyj / jó magja se marad szivekbe [= az asszonyok szívében] meg, mivel hogy a' növekskor tüzelő / indulatoknak pestises szele / kifújja mind B (4:338)

LELKÉT kiadja 'meghal': [Bi] hörgése közt tevő az újait / Keresztre, és lelkét kiadta... My (5:290)

LENYELI a bilincset 'kellemetlenségbe, rabságba beletörődik' Kiholtak szabadítót, oh / te vasra vertt Hazám! No nyeld-le a' bilincsed' / jajgatva, 's edd magadnak a' halált P (2:310)

LÉPRE csal 'becsap, félrevezet vkit': ...ez a' derék Asszony [= G] nagyon / értett azon közönséges szokáshoz – / de engemet csak nem fog lépre csalni P (2:135)

MANÓ vigye 'ördög vigye; nem kell' Manó vigye / vígságotat, hol a' szabad Magyar / érzés az itt erőltetett Feszesség' / lánczába kénytelen harapni Si (1:68) (boszús elutasításként)

MEGÉRNI kell vmit '(kellemetlenséget) átélni, tapasztalni' ...ha azt / megérni kelene, hogy reám mutatva / susogni hallanám, ni itt megyen / Gertrúd, az óccse kinek Kontár vala / Melinda elszédítésében – (1:518) // A' jó nevében [= becsületében] ószve rontatott / Ósz én vagyok. Hogy ezt meg kelle érnem! Mi (5:113) (keserves felkiáltásként, felháborodás kifejezésére)

MEGTÖRTÉNIK valami ...hisz' a' minek megkell történni, az / a' nélkül is megtörténik [= az események mindenképpen a maguk útján folytatódnak] Bi (1:334)

MEGVILÁGOSÍT vkit 'hozzásegíti, hogy tisztán lásson vmely helyzetben' Öreg világosíts-meg e' dologban B Mi-nak (2:96)

MEGY legtöbbre 'legjobban gyarapodik; legjobban jár' ...a' vén Myska-bán / legtöbbre mentt: mert el-nyeré Zalában / Zelelgeh Jóságot [= birtokot] Udv (5:6)

NAPOT múltával dicsérd 'várd meg a dolog végét; ne örülj előre' Dicsérd csupán / múltával a Napot Bi O-nak (1:263)

NYAKÁRA hág vkinek 'hatalmát kiterjeszti rá; leigazza': [valamit tenni azért] ...nem érdemes, hogy a' / Király megént Király legyen? 's Nyakunkra / ne hágjon a' dölfös Meránia P (2:51)

NYAKÁRA ültet vkinek vkit 'hatalommal ruházza föl vki föltt': [a merániaknak] Sok pénzre van szükség: és mivel / mi annyit adni nem tudunk, tehát / sovány nyakunkra Ismaelitákat [= idegen adószedőket] / ültettek T (3:115)

NYAVALYA kitör vkit '(ijedtében) rájön a nyavalyatörés, idegbaj': No lassan! ...biz úgy / nekem estek, én helyettem hogy ha itt / más állna, tán a' *nyavalya is kitörné* Bi a Bleneknek (2:348)

NYELVÉN lebeg vmi 'úgy beszél vmiről, mint a sajátjáról' Egész ország csupán / [Gertrudis] *nyelvén lebegni láttatott* [=látszott] P 2: 165)

NYELVÉRE jön vmi 'tud vmit és kimondja': Kóbor! *hogyan jött a' Melinda név / nyelvedre?* B Bi-nak (2:362) [Tulajdonképpen: Honnan tudod a titkos jelszót?]

NYELVÉRE tesz vmit 'tehetővé teszi, hogy vmi szóbeszéddé, pletykává váljon' Melinda jó-nevét [= becsületét] te hagyta az Udvarnak a' *nyelvére tenni* B G-nak (4:558)

NYELVÉRE vigyáz 'jól meggondolja, amit mond' Petur, nem vagy magad, / *nyelvedre vigyázz* Mi (1:83)

ORRA vére folya 'olyan szomorú, komor' Nézd, *mintha orra' vére folya*, úgy kullogbe némellyik Si (1:67)

ORRÁRA üt v. koppint vkinek: 'erélyesen rendreutasítja, visszariasztja': [G] ne kapna / vasas marokkal a' Magyar Javak / közé; mivel részemről én bizonyon / *orrára kész vagyok koppintani* P (2:222); // ...azt fogom kiáltni: *Üsd az / orrát Magyar, ki bántya a' tied!* P (2:235)

ÖRDÖG és pokol! (bosszankodás kifejezésére) *Ördög, és Pokol!* Bizon Majom / mind egyjről egyjig – Oh te szép *nevű* / Magyar – Magyar? – P (1:72)

ÖRDÖG 'senki sem; ugyan ki?' [O: Melinda szánakoz / rajtam, midőn...] Még / innét az *ördög* ássa azt ki, hogy / szeret Bi (Pr:25)

ÖRDÖG nem alszik 'bármikor történhet váratlan baj' Kedves Vitézek, csendesen! *biz az / Ördög nem alszik* – ej, szégyen, gyalázat / kardot ragadni! Bi a Bleneknek (2:350)

ÖRDÖGBE (meglepetés, bosszúság kifejezésére) (*igazán megszeppenve*) *Ördögbe is!* valóba most eszem' / felkell tekerni – átkozott hajón evez szerencsém, / 's elül, ha hogy reája nem vigyázok Bi (2:358)

PALÁST Más / *oldalra a' palástal* Biberách [= fordíts köpönyeget, állj át Bánk oldalára] Bi (1:335)

PÉNZ szép pénz 'sok pénz' *Szép pénz;* de adhat's é hát mindenik, / szükölködőnek? T B-nak (3:260)

PÉNZ jó pénznek vesz vmit 'igaznak, őszintének fogadja el' ...Jóságodat dicsérni hallván, *úgy veszed* / incselkedését [= hízelgését] *mint jó pénzt* – P (2:132)

POKOL (indulatos beszédben, szitkozódásként): ...ki / békével? Én talán? Ég, és *Pokol!* P (1:94); *Pokolba!* hát talán nem / esküdtetek meg itten? P a Bleneknek (2:286)

POKOLBA úz 'megöl' ...egyj Magyar csak egyjig / bajúsa végével *pokolba úzhet* / egyj illy' szegényke németet (2:351)

SÁR megállja a sarat 'nehézségek között is megmarad' [Mi leszsz hazádból / akkor?] *Megállja még az a' sarat* P (2:17)

SARUSZIJÁT megoldja vkinek, arra sem érdemes 'értéktelen senki a másikhöz képest' [= Gertrudis] *nem érdemes, hogy a sarusziját megoldja...* [Melindának] B (4:548)

SÍPOT FARAG A NÁD KÖZÖTT 'kihasználja kedvező helyzetét' *sípot faragtam nádatok között, míg benne ülhettem*" Bi (2:378)

SZEGGEL szeget 'a rosszat rosszal kell viszonzni' ...illy' kábaságot akartam tenni? – Nem! *szeggel szeget!* B (2:425)

SZEME elé jön vmi 'képzeletében megjelenik' ...ha / szorongat a' szegénység ... a' meny-ország *sem jön* olly' / szép színben a' *szemünk elébe* T (3:242)

SZEME könnybe lábad '(érzelmi hatásra) szemét előnti a könny' Sirtt bennem a' Lélek, hogy a' pazarlást / szemlélttem, és minden Magyar' *szeme könnyekbe lábbadt* P (2:177)

SZEME közé néz vkinek 'őszintén, bátran viselkedik' ... a' Császárhoz – a' Pápához elmegyek ... lerántom e' parázna Bíborosrol [= O-ról] / a' szép al-orczáját kacagatón. ...hogy merően / *nézőén szemek* [= *szemük*] közé, becsületes / tekéntetemnél elvakuljon a' / Szentségtörő [= O] B (2:406)

SZEMÉNEK nehéz vmi 'nem lesz elnéző; bizonyosan észrevesz vmit' ...szerelmes Bánk-bán' *szemének illy titok nehéz* Bi (Pr:45)

SZEME világa elvész 'hatalmába keríti az indulat' ...im' kacaját hallottam fel. *Szemem / világa elveszett* – Hajnalban egyj / idegen szobában – rajtam a' kacaj! – / iszonyú erőt érzettem karjaimban... Iz (4:53)

SZEMÉBE tűnik vki 'feltűnik neki vki, felfigyel rá' Midőn bejöttem ez' / Országba – mindjárt *szemembe tűntél* O M-nak (1:380)

SZEMÉT megnyitja vkinek 'rádöbentí vmire' Német! te *megnyitottad a' szemem!* B Bi-nak (2:423)

SZEMMEL tart vkit 'figyelemmel kíséri' [O-t] *Szemmel tartván*, alig értem Melinda' ajtajához, a' midőn / egyj durva lábdobogás riaszta fel ... Iz (4:40)

SZÍV „üres szív” 'érzéketlen, fásult ember': Mit is beszéllek én / ezen megúnt fagyos személy' [= Bi] *üres / szívének*, a' ki eddig sem tudá azt, / hogy mit tegyen [= mit jelent] főrróan érzeni O (Pr:8)

SZÍVE kiugrik vmitől '(izgatottságtól és sajnálattól) igen hevesen dobog a szíve' Ma éjszakán először kezdtem-el / próbálni ezt a' mesterséget, oh / hiszem beteg Feleségem, és őt éhes | porontyaimnál *szivem majd kiugrott* T (3:124)

SZÍVE dobog vmitől '(izgatottságtól) hevesen dobog a szíve' Ő [= G] Táncmulatságokat ad szüntelen ... és nekünk / *szívünk dobog*, ha egyj Csaplár-legény az / úttzán előnkbe bukkának, mivelhogy / a' tartozás mindjárt eszünkbe jut T (3:184)

SZÍVE megreped vmi miatt 'nagy lelki fájdalomba (hirtelen) belehal': Királytokat / úgy [akarjátok] tenni a' Királyi székre, hogy / Gertrudis' estén [= halála miatt] *szíve megrepedjen?* B a Bleneknek (2:213)

SZÍVÉT kitépi ...ládd mint buzogsz / érette [= E-ért], még is a' *szívét akarnád / kitépni* [= G megölése által nagy fájdalmat akarsz neki okozni!] B P-nak (2:321)

SZÍVÉRE esik vmi 'érzékenyen érinti; bántja; sérti': [G] leg- / alább csak egy vidám tekéntetet / mutatna hát ha színből is; *nem esne / olyan nagyon szívére a' Magyarinak!* P (1:122)

SZAVÁBA kerül vmi 'vkinek egy kijelentése megoldana vmit' Neked / csak *egyj szavadba kerülne* – ... – egyj csekély Igéret / a' zendülést elnyomhatná B G-nak (4:523)

SZÓ AMI SZÓ 'meg kell hagyni; az igazat megvallva': No de *szó a' mi szó* – / ők [= G-ék] szépen is fogának a' dologhoz Bi (2:385)

SZÓ jó szót ad vkinek 'elismeréssel beszél vele' [a magyart] ...sértsd-meg csak, öszve törni kész; de *adj / neki hirtelen vagy egyj jószót*, 's ... öszeverontya ellenségidet P (1:137) [Német szólás fordítása.]

TÚZ és víz (a kibékíthetetlen ellentét kifejezésére): *Én, 's Meráni?! Hát mikor nevezte / testvérnek a' tűz a' vizet?* P (1:127) [Dugonicsnál: Tűz víz nem ellenkezik úgy egymással, mint ez amazal.]

ÚTAT készít v. nyit vminek 'vmely cselekvés véghezvitelére lehetőséget nyújt, alkalmat ad': Egyszer minden *útakat / számomra készíted* – azután pedig meg- / gya-

lázol! O G- nak (1:471); – nem is csókolhatom / azon kezét, mely *út*at nyithatott / Lelkem' kirablására M G-nak (4:149)

ÚTJÁBAN van vkinek 'jelenléte akadályoz, feszélyez vkit': ...hogyan egyjékének, / vagy másíkanak *útjában ne légy*, / elkelle Ország-visgálásra menned Bi B-nak (2:392)

VASRA vert (dolog) 'leigázott, szabadságától megfosztott (ország)': Kiholtak szabadítót, oh / te *vasra vertt* Hazám! P (2:310)

VÉGÉRE jár vki életének 'megöli v. megöletí': 'S miért tartóztatod tehát intésedet, hogy / *végére járjon életemnek?* Bi O-nak (3:401)

VÉRES VEREJTÉK 'gyötrelmes munka; verejtékes fáradozás': [a merániaknak] Elkellene pirúlniok, / midőn ezüst – arannyal vertt övek / verődnek a' Lábszáraikra; mert / *véres verejtékünk'* gyümölcse az T (3:228) // Ez a Merániaknak izzadoz; / amaz a' Merániaknak a' hasát / *hizlalja vérverejtékével* P (2:116)

ZSEBE tele van 'gazdag; sok a pénze' ...oh a' Magyar se gondol / már olly' sokat velünk, ha a' *zsebe / tele van* T (3:248)

*

Végül idekívánkozik két megjegyzés.

1. Köztudomású, hogy Katona József 200 évvel ezelőtt megfogalmazott végső drámaszövegének van egy néhány évvel előbbi, úgynevezett első változata is, amelyet az erdélyi drámapályázatra készített. Témánkról Orosz László a kritikai kiadásban (381. o.) ezt írja: „A parlagiasabb szólások, kifejezések jelentős része kimaradt a végső szövegből. Pl. »Hord el magad« helyett: *távozz előlem* (Pr:61.) »Tömve volt magának a Hasa« helyett: *Tömve volt magának a gyomra*, (3:238) »Fülelj azon gödörbe« helyett: *sziszegj azon gödörben*. (3:379) »E szájából haszonvadászat ömlik« helyett: *Haszon beszél belőllem*. (4:212)“

2. Tudjuk, hogy a dráma végső szövegének kialakulásában szerepe volt Bárány Boldizsár úgynevezett *Rostájának*. (Ez a szemléletes kifejezés akkoriban a mai bíráló szóval volt egyenlő, valaha a rosta segítségével választották el értéket az értéktelen-től.) Amikor Katona 1819 őszén megjelentette Pesten a *Bánk bánt*, ezt a megjegyzést fűzte a kiadáshoz: „Éles szemek olvasgatták, és figyelmessé tettek a' *szépre úgy*, mint a' *rútra*: most is gyönyörködve olvasom Bárány Boldizsár Úr' akkori Barátomnak írásban adott Rostáját – mindenkori szíves emlékezetem légyen köszönetül.“ Ezt azért idézem ide, mert Bárány annak idején természetesen a dráma első változatához fűzött igen érdekes és értékes megjegyzéseket (olvasható a kritikai kiadásban), s mivel az ő szövege is tartalmaz néhány szólást, így Katonát ez megerősíthette abban, hogy a végső változatban is gondot fordítson a szólásszerű elemekre. (Bárány ilyeneket ír a bírálóban: Ottó „úszkál nyakig az örömben“; „Meggzagolta ezt Petur“; „A hályog majd leesik szemekről“.)